

"יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם" (חלק שלישי)

[illegible]

ט. קורות עם ישראל בשלושה מזמורים

לאחר שעמדנו על מערכת הקשרים בין שלושת המזמורים ק"ה-ק"ו-ק"ז, הבה נגדיר עתה את נושאו של כל אחד מהם, ונבחן אגב כך הן את ייחודו של כל מזמור והן את ההמשכיות בין המזמורים המשרטטים יחדיו את כל קורות עם ישראל בשלושה שלבים.

1. מזמור ק"ה: הברית שכרת ה' על נתינת הארץ וקיומה

מזמור זה מתאר את חסד ה' עם ישראל מאז בחר באברהם ואת המהלך ההיסטורי הרחב והמורכב עד הביאו את בניו לארץ שעל נתינתה להם כרת ברית עם האבות. ה' הוא הפועל לאורך המזמור ואילו ישראל פסיביים. ובכל זאת גם לישראל יש תפקיד במהלך המזמור והוא מנוסח בראשו (א-ה): הם נדרשים להודות לה' ולהודיע בעמים את עלילותיו – אלו שעליהן מספר המזמור בהמשך. זיכרון הברית הוא המוטיב החוזר את המזמור: הדרישה מישראל היא **"זָכְרוּ נִפְלְאוֹתַי אֲשֶׁר עָשָׂה"** (ה), שהרי ה' **"זָכַר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ... אֲשֶׁר כָּרַת אֶת אַבְרָהָם"** (ח-ט); **"כִּי זָכַר אֶת דָּבָר קִדְשׁוֹ, אֶת אַבְרָהָם עֶבְדּוֹ"** (מב). מזמור זה יכול כמובן לעמוד בפני עצמו, כמזמור הכולל סקירה היסטורית על ראשית ימי האומה, סקירה שנועדה למטרה המנוסחת בפסוק הפותח **"הוֹדוּ לַה' קָרְאוּ בְּשִׁמוֹ..."**.

2. מזמור ק"ו: כפיות הטובה של ישראל נוכח חסדי ה'

מזמור זה מתאר כיצד שכחו ישראל את חסדי ה' שעשה עמם, וחטאו לו חזור וחיטאו עד שנענשו בכך שניתנו ביד שוביהם בעת שגלו מארצם. אף מזמור זה פותח בתביעה מישראל **"הוֹדוּ לַה' כִּי טוֹב..."**, ורואה באי ההיענות לה, בשכחת חסדי ה', את שורש כל החטאים: **"אֲבֹתֵינוּ בְּמִצְרַיִם לֹא הִשְׁכִּילוּ נִפְלְאוֹתַיְךָ, לֹא זָכְרוּ אֶת רֹב חֲסִדֶיךָ"** (ז), ובכך לא נענו לתביעה שבראש מזמור ק"ה **"זָכְרוּ נִפְלְאוֹתַי אֲשֶׁר עָשָׂה"**. המשך המזמור תולה שניים מן החטאים החמורים של ישראל במדבר בשכחת חסדי ה': המתאוונים במדבר **"מִהָרָו שָׁכַחוּ מַעֲשָׂיו"** (יג), ואף עושי העגל **"שָׁכַחוּ אֶל-מוֹשִׁיעֶם, עָשָׂה גְדֻלּוֹת בְּמִצְרַיִם"** (כא).¹ אף מזמור זה יכול לעמוד בפני עצמו. המזמור כולל סקירה של מעגל היסטורי שלם מיציאת מצרים ועד גלות ישראל מארצו, וסקירה זו יש בה וידוי על חטאי עם ישראל והצדקת העונשים שבהם נענש. אולם על עומק כפיות הטובה של ישראל ניתן לעמוד ביתר שאת לאחר קריאת מזמור ק"ה.

מוטיב ההודאה שבו פתח מזמור ק"ה, ממשיך גם למזמור ק"ו: המשורר פותח את המזמור בתביעה **"הוֹדוּ לַה'"** – תביעה שלא נתקיימה בדורות המתוארים במזמור להלן; ומסיים את המזמור בבקשת גאולה שמטרתה היא ההודאה: **"הוֹשִׁיעֵנו... וְקַבְּצֵנוּ מִן הַגּוֹיִם. לַהֲדוֹת לְשֵׁם קִדְשֶׁךָ, לְהַשְׁתַּבֵּחַ בְּתִהְלֶתְךָ"** (מו).²

3. מזמור ק"ז: הודאתם של ישראל אחר תהליך קיבוצם לארצם

מזמור זה הוא מזמור נבואי המתאר את היענותם של ישראל בסוף מזמור ק"ו על קיבוצם לארצם, ואת היענותם שלהם לדרישה שחזרה במזמורים הקודמים להכיר בחסדי ה' עמם ולהודות עליהם. בניגוד לכפיות הטובה של ישראל בעבר, גאולי ה' בעתיד יאמרו בפה מלא **"הוֹדוּ לַה' כִּי טוֹב, כִּי לְעוֹלָם חֲסִדוֹ"** כאשר יתקבצו לארצם. ההודאה לה' המתממשת במזמורנו אינה מתמצה בציטוט דברי הגאולים בראש המזמור, שכן לא רק העם כולו יודה לה' על גאולתו ועל פדות נפשו, אלא אף יחידיו **"יִוְדוּ לַה' חֲסִדוֹ, וְנִפְלְאוֹתַי לְבָנֵי אָדָם"**, כמתואר בפסקאות א-ד.

¹ מוטיב הזכירה במזמור ק"ה בנוי על הדדיות: ישראל נדרשים לזכור את נפלאות ה', שהרי ה' זכר להם את בריתו עם אבותיהם. לעומת זאת, במזמור ק"ו בנוי מוטיב הזכירה על ניגוד בין ישראל לה': הם **"לֹא זָכְרוּ"**; **"מִהָרָו שָׁכַחוּ"**; **"שָׁכַחוּ"**, ואילו ה', אף שהענישים על חטאיהם ונתנם בגלות לפני שוביהם, ממשיך לזכור להם את בריתו, כבמזמור הקודם: **"וַיִּזְכֹּר לָהֶם בְּרִיתוֹ וַיִּנָּחֶם כְּרֹב חֲסִדוֹ, וַיִּתֵּן אוֹתָם לְרַחֲמִים לְפָנֵי כָל שׁוֹבֵיהֶם"** (מה-מו). ואף בראש המזמור מתפלל המשורר אל ה': **"זָכְרֵנִי ה' בְּרִצּוֹן עֲמֶךָ פִּקְדֹנֵי בִישׁוּעָתְךָ"** (ד).

² א. בקשת הצלה ופדות לשם האפשרות להודות לה' על אותה הצלה נפוצה במזמורי ההודיה והתחינה בספר תהילים, לדוגמה: ל', יג-יז. ב. בהודאה עתידית זו, שעליה מתחייב המשורר, תתקיים סוף סוף הדרישה שבראש מזמור ק"ה, כפי שמראה ההשוואה בין שני המקומות:

ק"ה, א	הוֹדוּ לַה' קָרְאוּ בְּשִׁמוֹ...	(ק"ו, מו)	לַהֲדוֹת לְשֵׁם קִדְשֶׁךָ
ג	הַתְהַלְלוּ בְּשֵׁם קִדְשׁוֹ...		לְהַשְׁתַּבֵּחַ בְּתִהְלֶתְךָ.

פסקאות ה-1 במזמור עוסקות שוב בעם כולו ובתהליך גאולתו ושיבתו לארצו: עם זה, שמפני חטאיו (המתוארים בהרחבה במזמור הקודם) הביא ה' פורענות על ארצו ועליו עצמו, ישוב וייתשב בארצו כהמשך לקיבוצו אליה מארבע כנפות הארץ. ה' ישיב את ארצם לקדמותה, וזו תיתן להם את פירותיה בעין יפה. ה' יברך את העם בריבוי גדול "וְיִשְׁשׁוּ כְצֶאֱן מִשְׁפָּחוֹת".

בסעיף ו תהינו כיצד ייתכן שמזמור ק"ז מצטרף לשני קודמיו, והרי איננו מזמור היסטורי כלל, ואיננו מבוסס כשני קודמיו על סקירת אירועים מן העבר. ועוד תהינו, אם מדובר בטרילוגיה של שלושה מזמורים רצופים, מדוע פתח מחלק ספר תהילים את הספר החמישי בתהילים במזמור ק"ז, ובכך הפרידו משני חבריו?

אכן, מזמור ק"ז אינו 'מזמור היסטורי' כשני קודמיו, מן הטעם הפשוט, שהוא משלים את סקירת קורותיו של עם ישראל **בהתייחסו לעתיד** – לגאולת עם ישראל. הוא מעניק תמונה כללית כיצד יראה עתיד זה, אך ודאי אינו סוקר מאורעות היסטוריים ספציפיים כשני קודמיו. ואף על פי כן, בהקשר שבו הוא מופיע, ניתן לראות את מזמור ק"ז גם כן כמזמור היסטורי, שהרי הוא ממשיך את תיאורי העבר במזמורים הקודמים ופורס את 'ההיסטוריה העתידית' של ישראל, וכך משלים את קורותיו של עם ישראל בשלושת ממדי הזמן **עבר-הווה-עתיד**:

מזמור ק"ה מוקדש כולו **לעבר**, והרי הוא מסתיים בכניסה לארץ; מזמור ק"ו אמנם מתייחס אף הוא לעבר, אולם נקודת המוצא שלו – תפילת המשורר בגלות בפס' ד-ה), ונקודת הסיום שלו – תפילת העם בגלות בפס' מז), מתייחסות **להווה** שבו מצוי העם, והמזמור כולו נועד להבהיר כיצד הגיע עם ישראל למצבו בהווה כעם שגלה מארצו; מזמור ק"ז מוקדש כולו **לעתיד**, לתיאור הגאולה ולתגובת ישראל עליה.

ומכאן לשאלה ששאלנו על עורכי ספר תהילים שהפרידו את מזמור ק"ז משני קודמיו, בהציבם בינו לבין את הגבול בין הספר הרביעי לחמישי. האם עורכי ספר תהילים לא נתנו את דעתם לקשר הבולט ולהמשכיות בין שלושת המזמורים? האם לא פירשו הם את מזמור ק"ז לאור קודמיו?³

אפשר שחציצה זו שחצו עורכי ספר תהילים בין המזמורים בטרילוגיה הזו מכוונת היא, ונובעת ממגמתם ליצור הבחנה עקרונית בין מזמורים ק"ה-ק"ו לבין מזמור ק"ז.

יסודה של הבחנה זו הוא כמובן בכך שמזמורים ק"ה-ק"ו הם מזמורים המתייחסים לעבר, בעוד מזמור ק"ז הוא מזמור נבואי המתאר את העתיד, וההבחנה בין עבר לעתיד היא אכן משמעותית. אך אין די בכך.

מבחינת הנושא העיקרי המשותף לשלושת המזמורים – חובת ההודיה לה' על הטובות שהוא גומל לעמו – **מנוגד מזמור ק"ז לשני קודמיו**. בעתיד, בבוא עת גאולתו, יתקן עם ישראל את מה שעיוות לאורך ההיסטוריה שלו, ויודה לה' על החסדים שעשה עמו. הניגוד בין מזמור ק"ז לבין שני קודמיו מתבטא דווקא בפתיחה הדומה לשלושת המזמורים – הקריאה "הודו לה'": בראש המזמורים ק"ה ו-ק"ו היא מדברי המשורר לישראל, והיא בגדר תביעה שלא מומשה. אי-מימושה של תביעה זו היא שורש כל הרעות שעשו ישראל ושבו עליהם בשל כך. לעומת זאת, הקריאה "הודו לה'" שבראש מזמור ק"ז היא ציטוט דברי הגאולים, ובה מתממשת אפוא התביעה.

פתיחת ספר חדש (ספר חמישי ואחרון) במזמור ק"ז נועדה אפוא להבליט את החידוש הגדול שיתרחש בעתידו של עם ישראל, בבוא עת גאולתו. גאולת ישראל היא אמנם המשכה של ההיסטוריה שלהם, אולם בבואה, ייפתח 'דף חדש' ונקי בקורותיהם, כיוון שמעשיהם יהיו הפך מעשה אבותיהם. כדי להמחיש את הפרק הזה הנפתח בתולדות ישראל, בחרו עורכי תהילים לפתוח במזמור ק"ז ספר חדש ואחרון בתהילים, ובכך מתממשת המטפורה הרגילה בפינו 'לפתוח דף חדש' פשוטה כמשמעה.⁴

³ שאלה זו אינה שוללת את פירושו של שלושת המזמורים הללו, שכן פירושו מסתמך על ניתוח סגנונם ותוכנם של המזמורים הללו עצמם, ואילו מעשה העריכה המפריד ביניהם הוא מאוחר לזמן חיבורם של המזמורים. אולם חשיבות פרשנותם של עורכי הספר, הניכרת במקרא עצמו, רבה ביותר.

⁴ פרופ' נחום מ' סרנה, במבואו לספר תהילים בסדרה עולם התנ"ך, תהילים א עמ' 8-9, עמד על כך שחתימת כל אחד משלושת הספרים הראשונים של תהילים מציינת סיומו של קובץ מזמורים עצמאי שהפך להיות ביחד עם הקבצים האחרים לספר תהילים כפי שהוא בידינו. ואכן ישנם הבדלים ניכרים בין שלושת הספרים הראשונים הללו.

אולם לדעתו החלוקה בין הספר הרביעי לחמישי אינה כזו: לשני הספרים הללו יש מאפיינים משותפים, המבדילים אותם משלושת קודמיהם, והוא מציין אחדים כאלו. לפיכך החלוקה ביניהם אינה נובעת מהבחנה בין קבצים בעלי אופי שונה, אלא מכוונה אחרת. לדעתו של סרנה חלוקה זו "מלאכותית ושרירותית", ואילו אנו הסברנו למעלה שיש כוונה מיוחדת בחלוקה זו, וכוונה זו נובעת דווקא מהכרת התוכנית העומדת ביסודה של הטרילוגיה ק"ה-ק"ו-ק"ז.

י. שני רבדים של משמעות במזמור ק"ז

כאן עלינו לשאול: האם מזמור ק"ז יכול לעמוד בפני עצמו, כפי שהדבר במזמור ק"ה ובמזמור ק"ו?
ביחס למזמורים ק"ה-ק"ו, ראינו כי כל מזמור מן השניים האלו יכול לעמוד בפני עצמו, כך שנושאו בהיר לקורא. אלא שקריאת המזמורים ברצף מעניקה לכל מזמור תוספת עומק ומשנה תוקף.⁵

אולם ביחס למזמור ק"ז אין הדבר כך. כאשר המזמור עומד לעצמו, נעדר ממנו כל זכר לעם ישראל, וכל סימן זיהוי אחר שיקשר אותו לעם ישראל, לארץ ישראל ולקורותיהם של שני אלו. מי שיקרא את המזמור לבדו יחמיץ לחלוטין את משמעותו כמזמור נבואי העוסק בהודיה על גאולת עם ישראל מן הגלות – משמעות המתבהרת רק כאשר המזמור נקרא כחוליה הממשיכה את שני המזמורים הקודמים לו.

והרי זה דבר תמוה: כיצד מזמור נבואי המתאר את גאולת ישראל נמנע בעקיבות מכל הזכרה של השם 'ישראל' או מכל ביטוי אחר הקשור במפורש לעם ישראל ולקורותיו? מדוע נעדר ממזמורנו כל סממן לאומי?

התשובה על כך מחזירה אותנו לדיון הפרשני שערכנו בחלקו הראשון של עיוננו למזמור ק"ז. רבים מהפרשנים פירשו את מזמורנו כיחידה ספרותית עצמאית שאינה קשורה לסביבתה, והסיקו כי זהו מזמור הודיה אוניברסלי שנועד ללמד אמת דתית כלל-אנושית על חובתו של האדם להודות לאלוהיו שהצילו מצרתו. כך פירשו רש"י, ראב"ע ורד"ק (בעקבות חז"ל). ואכן, זהו הפירוש הנאות למזמור כאשר אנו מבודדים אותו מהקשרו.

האם תפיסת המזמור כמזמור הודיה אוניברסלי היא תפיסה שגויה? נראה שלא כך הדבר, ופרשנות זו של המזמור נובעת מגופו של המזמור עצמו ומכוונת מחברו!

נראה כי מזמורנו נכתב בידי מחברו בכוונה תחילה לשמש מזמור דו-משמעי: כמזמור עצמאי ומבודד מהקשרו, הוא נועד להיות מזמור דידקטי כלל אנושי, המלמד את חובת ההודיה לה' של כל אדם שזכה לכך שה' הצילו מסכנה. כדי ליצוק במזמור משמעות זאת היה הכרח להימנע מאזכור שם 'ישראל' מן המזמור ולהימנע מכל עדות מפורשת אחרת לשייכותו של המזמור לעם ישראל ולקורותיו.

אמנם נותרו במזמור רמזים שונים למשמעותו הישראלית, ורמזים אלו אכן הביאו פרשנים קדמונים אחדים לפרשו כמזמור ישראלי. אולם באמת אין די ברמזים אלו כשלעצמם כדי להפקיע את הפירוש האוניברסלי של המזמור. רמזים אלו נועדו לעורר את הקורא לבחון את סביבתו הספרותית של המזמור, ולגלות את הקשרים המסועפים שבין מזמור זה לבין שני קודמיו. קריאה רצופה המתקדמת ממזמור ק"ה למזמור ק"ו, ומשניהם אל מזמור ק"ז, חושפת במפתיע משמעות חדשה ושונה באופן דרמטי מזו האוניברסלית. מקריאה זו עולה בבירור כי זהו מזמור ישראלי מובהק העוסק בקורות עם ישראל בעתיד מתוך השוואה ניגודית לקורותיו בעבר!

איזו מבין שתי הקריאות 'נכונה' יותר? לשאלה זו אין מקום כלל: שתיהן צודקות ונכונות, ושתיהן מכוונות בידי מחבר המזמור, שהעניק למזמור שני רבדים שונים של משמעות. כל דרך קריאה תגלה רובד אחר של משמעות: קריאה במזמור ק"ז כשלעצמו תגלה רובד אחד, ואילו קריאתו כחוליה שלישית בטרילוגיה תגלה בו משמעות אחרת.

כפל המשמעויות הזה במזמור אפשרי רק כאשר אין סתירה בין שתי המשמעויות, ואף ישנו מכנה משותף עמוק ביניהן. מכנה משותף כזה אכן קיים: חובת ההודאה לה' על חסדיו, שהיא 'מוטיב העל' של שלושת המזמורים, היא ביסודה חובה אנושית בסיסית וכלל-אנושית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במזמור ק"ז כשהוא לעצמו.

אי-קיומה של חובת ההודיה בעברם של ישראל, במזמורים ק"ה-ק"ו, אינה רק חטא דתי של מאיסה בברית עם ה' ובבחירתו את ישראל, אלא היא בגידה בחובה מוסרית בסיסית ביותר, הקיימת ביסודה של כל מערכת יחסים, אף ביחסים בין אדם לחברו.

אף ההודאה על גאולתם של ישראל כוללת את שני ההיבטים הללו: זוהי הודאה לאומית על נס שנעשה לעם, אך גם היחידים שבעם יאמצו את החובה האנושית התמידית להתבונן בחסדי ה' ולהודות עליהם:

מג מי חָכַם וְיִשְׁמַר אֶלָּה וְיִתְּבוֹנֶנּוּ חֲסָדֵי ה'.

⁵ אף במקומות אחרים שיש צמדי מזמורים, כגון במזמורים ק"א-ק"ב המצב דומה.

יא. פירוש של ר' יוסף בן נחמיאש

שאלה אחת שעלתה בעיונו נותרה ללא מענה: אם מזמור ק"ז הוא מזמור לאומי העוסק בגאולתם של ישראל וקבוצה מן הגלות לארץ ישראל, כיצד יתפרשו פסקאות א-ד במזמורנו, המדברות על צרות שונות שיחידים נושעו מהן?

כבר הבאנו בסעיף ד את דברי הפרשנים שראו במזמורנו מזמור העוסק בגאולתם של ישראל. את פסקאות א-ד יש שפירשו כצרות המאפיינות את חיי הגלות שמהם ניצלו גאולי ה' (כך המאירי) או את תלאות ההצלה ממלחמת גוג ומגוג (כמשתמע מפירוש ספורנו). באותו פירוש התקשינו בפירושים אלו.

בסעיף זה נביא את פירושו של רבי יוסף בן נחמיאש, המציע פירוש אחר לפסקאות א-ד.

רבי יוסף בן נחמיאש היה תלמיד הרא"ש, וישב ביחד עם בני הרא"ש בבית הדין של העיר טולדו באמצע המאה הארבע עשרה. הוא כתב פירושים על כמה וכמה מספרי המקרא⁶ וכן על פרקי אבות ועל הפיוט 'אתה כוננת' על סדר העבודה ליום הכיפורים.⁷ פירושו על ספר תהילים לא הגיע לידינו, ועל קיומו ידוע לנו מציטוטים שהוא עצמו מצטט בספריו השונים.

ר' יוסף יעבץ, שחי כמאה וחמישים שנה אחריו והכיר את פירושו לספר תהילים, מזכיר בין שאר הפירושים למזמורנו אף את פירושו של ר' יוסף בן נחמיאש למזמור:

וכתב נחמיאש, כי בצאתם מן הגלות וילכו לארץ ישראל, יקרה להם אלו הארבעה מקרים.

ובכן, ארבע הצרות המתוארות בארבע הפסקאות א-ד של מזמורנו, שמהן נגאלו גאולי ה', הן ממאפייניו של תהליך קיבוץ הגלויות עצמו! תהליך זה מתואר במזמורנו כתהליך קשה, רצוף צרות ומצוקות, כדוגמת הליכה ממושכת במדבר, מצבי מאסר, מחלות וטלטלות בים.

ר' יוסף יעבץ אינו חושד את ביקורתו גם מפירושו זה, וביקורתו מנוסחת בדרך מיוחדת – בציטוטים של שני פסוקים ללא כל תוספת:

ואינו נכון, כי "מַזְרָה יִשְׂרָאֵל – יִקְבְּצֶנּוּ, וְשִׁמְרוּ כְרֵעָה עֲדָרוֹ" (ירמיהו ל"א, ט); "לֹא יִרְעֲבוּ וְלֹא יִצְמָאוּ" (– השבים מן הגלות), וְלֹא יָכֶם שָׁרֵב וְשִׁמְשׁ, כִּי מִרְחֻקִּים יִנְהָגוּ, וְעַל מִבּוֹעֵי מַיִם יִנְהָלֻם" (ישעיהו מ"ט, י).

כלומר, תיאור קיבוץ הגלויות בנבואות הגאולה במקרא אינו דומה כלל לתיאור במזמורנו כפי שפירש אותו ר"י נחמיאש, אלא ממש הפוך: הנביאים מתארים כיצד יקבץ ה' את עמו וישמור עליו כרועה השומר את עדיו, ודרכם של גאולי ה' תהיה מיושרת לפנייהם בלא כל קושי האופייני להולכים בדרכים.⁸ ובאמת ניתן היה להביא פסוקים רבים נוספים להוכיח את טענתו של ר' יוסף יעבץ כנגד ר' יוסף בן נחמיאש.

אלא שתיאורי קיבוץ הגלויות במקרא אינם אחידים. כבר בנבואה בספר ירמיהו שממנה ציטט ר"י יעבץ אנו מוצאים:

ל"א, ז הִנְנִי מְבִיא אוֹתָם מֵאֶרֶץ צָפוֹן, וְקִבְּצֵתִים מִיַּרְכְּתֵי אֶרֶץ

בָּם עֹזר וּפְסִיחַ הָרָה וְיִלְדֵת יִחְדּוּ, קָהָל גָּדוֹל יֵשׁוּבוּ הֵנָּה.

ח בְּבִכִּי יָבֹאוּ, וּבְתַחֲנוּנִים אוֹבִילֵם

אוֹלִיכֶם אֶל נַחְלֵי מַיִם בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִשְׁעוּ לֹא יִפְשְׁלוּ בָּהּ...

אמנם נכון כי ה' מוליך את עמו השב לארצו "בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִשְׁעוּ לֹא יִפְשְׁלוּ בָּהּ", אולם מה מקום לפני כן לבכיים ולתחנוניהם של הנקבצים? אין זאת, אלא שהנקבצים, הכוללים בקרבם "עֹזר וּפְסִיחַ, הָרָה וְיִלְדֵת", החלו את דרכם לציון בקושי רב, וקושי זה הוא שהביאם 'לבוא בבכי'. והנביא מבטיח, כי בהמשך דרכם יוליכם ה' "בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִשְׁעוּ לֹא יִפְשְׁלוּ בָּהּ... וְהַפְכְּתִי אֲבָלָם לְשִׂשׂוֹן, וְנִחְמָתִים וְשִׂמְחָתִים מִיּוֹנָם" (שם פס' יג).

והרי גם מזמורנו, על פי פירושו של ר"י נחמיאש, מבטיח דבר דומה: לאחר תחנוניהם של הנקבצים – "וַיִּצְעֲקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם" (פס' ו), יושעים ה' ממצוקותיהם "וַיִּדְרִיכֵם בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל לְלֶכֶת אֶל עִיר מוֹשָׁב" (פס' ז).

⁶ בסוף המאה ה"ט ובראשית המאה העשרים ההדיר והדפיס הרב משה אריה במברגר לראשונה את פירושו של ר' יוסף לספרים ירמיהו, משלי, אסתר. הוא מציין במבואות שכתב לספרים אלו, כי מלבדם כתב ר' יוסף פירוש על התורה, על ספר תהילים ועל מגילת קהלת, ואלו לא הגיעו לידינו.

⁷ אף את שני אלה הדפיס הרב משה אריה במברגר. במבוא לפירוש על מסכת אבות ציין כי ר' יוסף חיבר גם פירוש על מסכת נדרים שלא הגיע לידינו. מלבד פירושו השונים שהוזכרו בהערה הקודמת ובהערה זו, חיבר ר' יוסף תחינות ובקשות וכן ספר אסטרונומי בשפה הערבית שתרגומו העברי נותר בכתב יד.

⁸ בייחוד סותר התיאור בישעיהו מ"ט, י "לֹא יִרְעֲבוּ וְלֹא יִצְמָאוּ" את תיאור ההולכים לארץ ישראל במזמורנו (פס' ה): "רָעִבִים גַּם יִצְמָאוּ".

אף בפרק ל' בירמיהו אנו מוצאים כי תהליך קיבוץ הגלויות יהיה כרוך במשבר, ויהיה תהליך קשה ומייסר. רק בסיומו ישבו בשקט ובשלווה בארץ:

ל' ה ... קול חרדה שמענו, פחד ואין שלום...
ז הו' כי גדול היום ההוא מאין כמהו, ועת צרה היא ליעקב וממנה ינשע.
י ... כי הנני מושיעך מרחוק, ואת זרעך מארץ שבגים
ושב יעקב ושקט ושאנו ואין מחריד.
יא כי אתה אני נאם ה' להושיעך...
ויסרתיך למשפט ונקה לא אנקד.

ברם התיאור הקשה ביותר של קיבוץ גלויות, תיאור שיש בו משברים, ייסורים ומשפט קשה לנקבצים (או לחלקם) נמצא בנבואת יחזקאל בפרק כ':

כ' לב והעלה על רוחכם היו לא תהיה, אשר אתם אמרים:
נהיה כגוים כמשפחות הארצות לשרת עץ ואבן.
לג חי אני נאם ה' א-להים אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה אמלוך עליכם.
לד והוצאתי אתכם מן העמים וקבצתי אתכם מן הארצות אשר נפוצתם בם
ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפוכה.
לה והבאתי אתכם אל מדבר העמים ונשפטי אתכם שם פנים אל פנים...
לח וברותי מכם המרדים והפושעים בי
מארץ מגוריהם אוציא אותם, ואל אדמת ישראל לא יבוא...

משתי הנבואות האחרונות שציטטנו משתמע בבירור שקיבוץ הגלויות יהיה זמן של פחד, צרה וחרדה, זמן שבו ימשיך לפעול עיקרון הגמול ביחס לעם ישראל, ובמהלכו ייענשו החוטאים על חטאיהם בטרם יושלם תהליך השיבה לארץ.

כיצד מתיישבות הנבואות המתארות את תהליך קיבוץ הגלויות כתהליך שיש בו רק אורות ואין בו כל צללים (כך ברוב הנבואות העוסקות בכך) עם הנבואות המתארות תהליך זה כתהליך הכרוך במשברים ובייסורים קשים?
הבה נעיין בדבריו של רבי חיים בן עטר בפירושו לתורה "אור החיים", במדבר כ"ד, יז. בלעם נושא שם את משלו ואומר:

אָרָאנוּ וְלֹא עָתָה אֲשׁוּרְנוּ וְלֹא קְרוֹב
דָּרָךְ כּוֹכָב מִיַּעֲקֹב וְקֶסֶם שֶׁבֶט מִיִּשְׂרָאֵל

ר"ח בן עטר מפרש פסוק זה על גאולת ישראל, שעתידה להתממש באחת משתי אפשרויות:

"אָרָאנוּ וְלֹא עָתָה / אֲשׁוּרְנוּ וְלֹא קְרוֹב" – כפל הדברים במילים שונות.

גם כפל לומר "דָּרָךְ כּוֹכָב מִיַּעֲקֹב / וְקֶסֶם שֶׁבֶט מִיִּשְׂרָאֵל"...

כל הנבואה במלך המשיח נאמרה, ויתבאר על פי דבריהם ז"ל (סנהדרין צח ע"א) שאמרו בפסוק (ישעיהו ס', כב) "בְּעֵתָהּ אֲחִישָׁנָה" (– ויש כאן סתירה הגיונית: אם תבוא הגאולה בעתה, לא תוחש, ואם יוחש זמנה, לא תבוא בעתה, אלא קודם לכן, ואמרו חז"ל): "זכו – אֲחִישָׁנָה; לא זכו – בְּעֵתָהּ", והוא ריחוק מופלג...

וכנגד שני קצים אלו דיבר הכתוב (– בדברי בלעם): כנגד 'אם זכו' אמר: "אָרָאנוּ" – פירוש, לדבר שאני עתיד לומר, אבל "אינו עתה" בזמן זה, אלא בזמן אחר, ויכול להיות שאינו רחוק כל כך... וכנגד 'קֶסֶם בְּעֵתָהּ' אמר: "אֲשׁוּרְנוּ" – כמו שצופה מרחוק – והוא אמרו "וְלֹא קְרוֹב", כי הקץ של 'בְּעֵתָהּ' ארוך עד למאוד בעוונות.

ואומרו "דָּרָךְ כּוֹכָב מִיַּעֲקֹב" – זאת היא הנבואה שאמר עליה "אָרָאנוּ וְלֹא עָתָה". וכפל העניין ושינוי הלשון יתבאר על פי דבריהם, (במסכת סנהדרין שם) שאמרו, שאם תהיה הגאולה באמצעות זכות ישראל, יהיה הדבר מופלא במעלה, ויתגלה הגואל מן השמים, במופת ואות... מה שאין כאן כשתהיה הגאולה מצד הקץ, ואין ישראל ראויים לה, תהיה באופן אחר, ועליה נאמר (זכריה ט', ט) שהגואל יבוא "עֲנִי וְרָכֵב עַל חֲמֹר", והוא מה שאמר כאן: כנגד גאולת 'אֲחִישָׁנָה'... אמר "דָּרָךְ כּוֹכָב" – שיזרח הגואל מן השמים... וכנגד גאולת 'בְּעֵתָהּ'... אמר "וְקֶסֶם שֶׁבֶט מִיִּשְׂרָאֵל", פירוש שיקום שבט (– מנהיג) אחד מישראל כדרך הקמים בעולם דרך הטבע... שיבוא עני ורוכב על חמור.⁹

⁹ דברי ר"ח בן עטר מהווים הרחבה של שתי מימרות סמוכות משמו של רבי אלכסנדר, המביאן משמו של רבי יהושע בן לוי, במסכת סנהדרין צח ע"א:

ובכן, גאולת ישראל עשויה להתממש באופנים שונים התלויים בהתנהגותם של ישראל. לא רק זמנה של הגאולה (אם תקדים או שמא תאחר) תלוי בזכותם של ישראל, אלא גם אופיה של הגאולה יכול להשתנות על פי מעשיהם של ישראל – אם תהיה הגאולה תהליך מופלא וניסי, או שמא תהליך טבעי רצוף קשיים.

אין פלא אפוא שאנו מוצאים במקרא תיאורים שונים, ואף מנוגדים, של קיבוץ הגלויות: ברוב הנבואות מתואר תהליך זה בצבעים מרהיבים, שהרי זוהי האפשרות האידאלית. אולם במיעוט הנבואות, וכך הדבר אף במזמורנו כפי שפירש אותו ר' יוסף בן נחמיאש, מתואר קיבוץ הגלויות כתהליך רצוף קשיים ומשברים, שה' יחלץ מהם את עמו ויביאם אל ארצם, ואז יודו לו על חסדו עמהם.

כמובן שבין שתי האפשרויות הקיצוניות ישנן אפשרויות ביניים רבות. יותר מכך: תהליך קיבוץ גלויות יכול להימשך דורות אחדים, על פני ארצות שונות שבהן פזורות קהילות שונות ויחידים, ואם כן באותו הזמן במקומות שונים יכולים להתרחש אופנים שונים של אירועי קיבוץ גלויות: יש מן הפדויים שיזכו לשוב לציון ברינה ושמחת עולם על ראשם, ויש מהם שבבכי יבואו ובתחנונים יובילים ה'.

יב. בעינינו ראינו

שאלת אופיו של תהליך קיבוץ הגלויות ביחס לבן דורנו החי בישראל איננה רק שאלה פרשנית או עיונית, אלא היא נוגעת לחייו האישיים, שלו או של אבותיו, ולחיי עם ישראל השב לארצו בדורות האחרונים.

קיבוץ עם ישראל מגלויותיו לארצו מתרחש מזה כארבעה-חמישה דורות, ומאז קמה מדינת ישראל התעצם התהליך והתרחב מאוד. כיום חיים בישראל כמחצית היהודים בעולם, וכנראה אף יותר מכך, בעוד שכשהחל תהליך זה, לפני כמאה וארבעים שנה, לא חיו בארץ אפילו אחוז אחד מיהודי העולם.

כיצד התרחש תהליך זה? האם התנהל על מי מנוחות ובדרך ישרה ללא מעקשים, או שמא התרחש תוך קשיים עצומים כשהוא רצוף במשברים? האם העולים לציון שבו אליה ברינה ושמחת עולם על ראשם, או שמא באו לציון בבכי ובתחנונים? והאם בבואם ישבו בארץ מיד בהשקט ובשאנן, או שמא נאלצו להיאבק ולסבול כדי למצוא אפשרות לקיומם בה? האם "דָּרָךְ כּוֹכַב מִיֵּצֶקֶב", וגאולת ישראל באה על ענני שמים, או שמא "קָם שֹׁכֵט מִיֵּשְׁרָאֵל" – "כדרך הקמים בעולם דרך הטבע... עָנִי וְרָכֵב עַל חֲמֹר?"

לכל יהודי שעלה לארץ כדי להשתקע בה יש סיפור עלייה אישי ומשפחתי ייחודי, אולם בהכללה ניתן לומר כי תהליך קיבוץ הגלויות והמאבק ליישוב הארץ היה רצוף בקשיים ובמשברים וכך הוא עד היום הזה.

בעינינו ראינו כיצד כל הנאמר במזמורנו, ויותר מכך, נתקיים בגאולי ה' בדורותינו, כאשר גזר ה' אומר לקבצם מארצות, ממזרח וממערב מצפון ומים. היו שתעו במדבר בדרכם לארץ, והיו שהעפילו אליה על אוניות רעועות שנקלעו לסערות בים; היו שישבו בבתי סוהר מפני רצונם לעלות לארץ, ואף קהילות שלמות ישבו מאחרי דלתות נחושת וברחי ברזל שמנעו מהם את העלייה. העולים הראשונים שנאחזו באדמת הארץ התמודדו עם מחלות קשות והגיעו עד שערי מוות. התיאור הנבואי של קיבוץ הגלויות במזמורנו, הופך בעינינו שראו כל זאת לסקירה היסטורית של אירועי העבר הקרוב.

ועל אף כל הקשיים הללו, זכו מיליוני יהודים לעלות לציון ולראות ברכה ביישובם בה. מדבר הפך לאגם מים, וארץ ציה למוצאי מים. רעבים כוננו בציון עיר מושב, זרעו שדות ונטעו כרמים אשר עשו פרי תבואה, וה' ברכם וירבו מאוד.

א. אמר רבי אלכסנדר: רבי יהושע בן לוי רמי (– הקשה סתירה):

כתיב 'בְּעֵתָהּ' וכתוב 'אֶחָשְׁוֹנָה'?

זכו – אֶחָשְׁוֹנָה; לא זכו – בְּעֵתָהּ.

ב. אמר רבי אלכסנדר: רבי יהושע בן לוי רמי:

כתיב (דניאל ז', יג) "וַיָּאָרֶז עִם עֲנַנֵי שָׁמַיָא כְּבָר אֲנִי אֶתְהָא" (– והנה עם ענני השמים, כבן אדם היה בא)

וכתיב (זכריה ט', ט) "עָנִי וְרָכֵב עַל חֲמֹר?"

זכו – 'עִם עֲנַנֵי שָׁמַיָא'; לא זכו – 'עָנִי וְרָכֵב עַל חֲמֹר'.

המימרא השנייה מנגידה שני פסוקים שבהם מתוארת הופעתו של הגואל. ואמנם רש"י על התלמוד שם פירש שהסתירה ביניהם היא האם יבוא המשיח 'עם ענני שמיא' – "במהירות", או שמא "כעני הבא על חמורו" – בעצלות", ואם כן זוהי אותה סתירה כמו במימרא הראשונה ותירוץ הגמרא הוא אותו תירוץ. אולם ר"ח בן עטר פירש שבמימרא השנייה הסתירה היא בשאלה מה יהיה אופיה של ביאת המשיח, וכפי שכתבנו למעלה.

עדיין עומדים לפנינו קשיים עצומים בתחומים רבים, אולם מזמורנו בא ללמד אותנו, אנו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר ומארצות קיבצם, להתבונן בחסדי ה' המתגלים בתהליך ההיסטורי שאנו שותפים בו, להודות לו על חסדו ועל נפלאותיו עמנו, ולומר בפה מלא:

הדו לה' כי טוב כי לעולם חסדו.

---יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם, נשלמה סדרת העיונים למזמורי תהילים לשנת תשפ"א---

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תשפ"א

עורכת: נחמה בן אדרת

בית המדרש הוירטואלי שליד ישיבת הר עציון

האתר בעברית: <https://www.etzion.org.il>

האתר באנגלית: <http://www.etzion.org.il/en>

משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5

דוא"ל: office@etzion.org.il
